

*Alexey Vasilyev**

L'outillage mental du poutinisme: prolegomena do projektu badawczego

L'outillage mental du poutinisme: Prolegomena to a research project

STRESZCZENIE:

Przedmiotem niniejszego artykułu jest refleksja nad *Dictionnaire du poutinisme*, opublikowanym w Paryżu w 2025 r. przez francuskiego badacza kultury rosyjskiej Michela Niqueux. Autor proponuje odczytanie tej publikacji jako pierwszej próby rekonstrukcji specyficznych narzędzi mentalnych (*l'outillage mental*) putinizmu, rozumianych w sensie zaproponowanym przez Luciena Febvre’a, jednego z klasyków francuskiej szkoły „Annales”. W tym ujęciu putinizm interpretowany jest jako swoista mentalność elity rządzącej, która zdołała skutecznie przenieść własny sposób widzenia świata na znaczną część społeczeństwa rosyjskiego. Doświadczenie traumatycznego rozpadu Związku Radzieckiego oraz wynikający z niego post-sowiecki *ressentiment* stworzyły szczególnie sprzyjające warunki do internalizacji tego światopoglądu. Na tym tle rodzi się pytanie o konieczność systematycznych badań nad *l'outillage mental* wykorzystywanym i instrumentalizowanym przez nośniki wspomnianej formacji mentalnej. Artykuł wskazuje podstawowe założenia metodologiczne oraz możliwe orientacje badawcze, które mogłyby stanowić punkt wyjścia do szerszego projektu naukowego, roboczo zatytułowanego „L'outillage mental putinizmu”.

SŁOWA KLUCZOWE:

la mentalité, l'outillage mental, putinizm, ideologia, Lucien Febvre, Brian Taylor, Juan Linz, „kod putinizmu”, „archeologia wiedzy”, genealogia, esencjalizm, prymordializm, pamięć kulturowa, hegemonia kulturowa

* Alexey Vasilyev – dr, Uniwersytet Warszawski, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1199-9107>, e-mail: a.vasilyev2@uw.edu.pl

ABSTRACT:

The article is motivated by an analysis of the *Dictionary of Putinism*, published in Paris in 2025 by the French scholar of Russian culture, Michel Niqueux. The author proposes to interpret this book as an initial attempt to reconstruct the mental tools ("l'outillage mental") of Putinism, understood in the sense articulated by Lucien Febvre, one of the founders of the French "Annales" School. In this perspective, Putinism is considered as the mentality of the ruling elite that has succeeded in transmitting its worldview to the majority of the Russian population. The trauma of the Soviet Union's dissolution and the subsequent post-Soviet resentment created a predisposition for the reception of this worldview. On this basis, the question arises concerning the necessity of studying the "l'outillage mental" employed and manipulated by the bearers of this mentality. The article outlines key research principles and approaches that could serve as the foundation for a scholarly project provisionally entitled "*L'outillage mental*" of Putinism.

KEYWORDS:

la mentalité, l'outillage mental, Putinism, ideology, Lucien Febvre, Brian Taylor, Juan Linz, "the code of Putinism", "archaeology of knowledge", genealogy, essentialism, primordialism, cultural memory, cultural hegemony

Et chaque époque et chaque groupe ont, dans une large mesure, la syntaxe qu'ils méritent

Lucien Febvre

Wprowadzenie

W czerwcu 2025 r. w Paryżu ukazał się *Słownik putinizmu* autorstwa znanego francuskiego badacza historii kultury rosyjskiej, profesora emerytowanego Michela Niqueux. Książka stanowi pierwszą próbę zinwentaryzowania swoistego „wyposażenia mentalnego” putinizmu, rekonstrukcji jego obrazu świata oraz analizy aparatu pojęciowego, zawierającego nie tylko (a niekiedy i nie tyle) elementy intelektualne, lecz także silny komponent afektywno-emocjonalny¹.

¹ Zwłaszcza w takich pojęciach, jak np. szatan, LGBT+, wojna, zwycięstwo.

Publikacja ta wpisuje się w istniejącą już tradycję badań nad transformacjami „języków naturalnych” pod wpływem przemian politycznych oraz nad rolą ideologemów utrwalonych w języku w życiu społecznym. Klasycznym przykładem w tym zakresie pozostaje praca filologa Victora Klemperera, dotycząca zmian języka niemieckiego w okresie narodowego socjalizmu i wpływu przekształconego języka na społeczeństwo niemieckie². Kontynuacją tej tradycji, na materiale języka rosyjskiego, była praca rosyjskiego filologa (obecnie emigranta politycznego) Hasana Gusejnowa, poświęcona losom sowieckich ideologemów w języku rosyjskim lat 90.³.

Autor *Słownika putinizmu*, profesor Niqueux, wcześniej również zajmował się podobną problematyką. W 1990 r. pod jego redakcją ukazał się *Słownik pieriestrojki*⁴. W pewnym sensie *Słownik putinizmu* można więc uznać za słownik „anty-pieriestrojki”, stanowiący analizę rzeczywistości językowej i politycznej, w której wiele pojęć epoki Gorbaczowa (w tym także samo słowo „pieriestrojka”) zmieniło swoje znaczenie, często na całkowicie przeciwstawne⁵.

1. L'outillage mental

Dla analizy podobnych słowników określonych społeczeństw, wspólnot, epok czy reżimów politycznych może być użyteczne pojęcie „mentalnego instrumentarium” (*l'outillage mental*), zaproponowane przez wybitnego francuskiego historyka Luciena Febvre’a w celu uszczegółowienia kluczowej dla szkoły „Annales” kategorii mentalności⁶. Pojęcie to pozwala postawić pytanie o to, co jest możliwe, a co niemożliwe do wyobrażenia czy pomyślenia przez człowieka dysponującego określonym mentalnym wyposażeniem.

² V. Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Aufbau-Verlag, Berlin 1947 (wyd. polskie: V. Klemperer, *LTI [Lingua Tertii Imperii]: notatnik filologa*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1983).

³ Г. Гусейнов, *Советские идеологии в русском дискурсе 1990-х.*, Три квадрата, Москва 2004 [G. Guseynov, *Sovetskie ideologemy v russkom diskursie 1990-kh*, Tri kvadrata, Moskwa 2004].

⁴ *Vocabulaire de la Perestroïka*, sous la direction de M. Niqueux, préface de M. Tatu, Éditions universitaires, Paris 1990.

⁵ Np. takie pojęcia, jak „Zachód”, „liberalizm”, „Stalin”.

⁶ L. Febvre, *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*, Albin Michel, Paris 2014.

Francuskiego historyka interesowało, czy intelektualista XVI w. mógł być ateistą – czyli możliwość „wyobrażenia sobie świata bez Boga” przy użyciu narzędzi intelektualnych właściwych dla jego epoki i kultury. Jednocześnie pojęcie to może być zastosowane w innych kontekstach kulturowo-historycznych i przy odmiennych zadaniach badawczych. Sam Lucien Febvre podkreślał: „Każda cywilizacja posiada własne instrumentarium mentalne; co więcej, w każdej epoce historii tej samej cywilizacji, przy każdej zmianie, czy to technicznej, czy naukowej, powstaje odnowione instrumentarium, nieco bardziej rozwinięte dla jednych zajęć, nieco mniej rozwinięte dla innych. Instrument umysłowy to coś, czego ta cywilizacja czy ta epoka może nie być w stanie w pełni przekazać cywilizacjom i epokom, które po niej następują; może ulec uszkodzeniu, zanikowi lub jego znaczenie może zostać wypaczone. Albo przeciwnie – może nastąpić postęp, wzbogacenie, nowe skomplikowanie. Jest to coś właściwego jedynie tej cywilizacji, która go stworzyła, tej epoce, która się nim posługuje, lecz instrumentarium to nie ma zastosowania ani do wieczności, ani do ludzkości jako całości, ani nawet do ograniczonego procesu wewnętrznej ewolucji danej cywilizacji”⁷.

Mentalne instrumentarium obejmuje aparat pojęciowy nasycony emocjonalnie; kształtuje ono nie tylko system myślenia, lecz także zmysłowo-emocjonalny odbiór świata.

Putinizm jako zjawisko polityczne istnieje od ćwierćwiecza. W tym czasie stało się jasne, że nie należy go postrzegać jako formy przejściowej od totalitaryzmu do demokracji, lecz jako w pełni samodzielne i trwałe zjawisko – podobnie jak inne postkomunistyczne systemy polityczne, które teoria „postkomunistycznej transformacji”⁸, dominująca jeszcze do niedawna, proponowała interpretować jedynie jako tymczasowe formy instytucjonalizacji przejścia ku demokracji liberalnej. Dziś paradygmat ten jawi się jako niewystarczający. Raczej należy mówić o różnorodności form politycznych powstałych w społeczeństwach postkomunistycznych, z których znaczna część pozostaje odległa od klasycznego modelu demokracji liberalnej⁹. Z tego

⁷ Ibidem, s. 170–171.

⁸ Klasyczne dla teorii postkomunistycznego tranzytu są m.in. prace: G. O'Donnell, Ph. Schmitter (red.), *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, London 1986; D. A. Rustow, *Democracy: A Global Revolution?*, „Foreign Affairs” 1990, nr 4 (69), s. 75–91.

⁹ Zob. B. Magyar, B. I. Madlovics, *The Anatomy of Post-Communist regimes. A Conceptual Framework*, t. 1–2, Central European University Press, 2020.

względem zasadne wydaje się postawienie pytania o putinizm jako zjawisko w pełni oryginalne i spójne, które winno zostać poddane analizie w całej swojej specyfice, a nie redukowane jedynie do patologii „okresu przejściowego Rosji ku demokracji”. Jednym z istotnych zagadnień takiej analizy powinno być właśnie rozpatrzenie „mentalnego instrumentarium” putinizmu, jego form kulturowo-symbolicznych.

W pierwszym okresie swojego istnienia (mniej więcej do „protestów moskiewskich” z lat 2011–2012 oraz aneksji Krymu w 2014 r.) reżim Putina starał się w możliwie minimalnym stopniu wykorzystywać kulturowo-symboliczne formy legitymizacji. Jego legitymacja opierała się przede wszystkim na wzroście dobrobytu społeczeństwa, szczególnie widocznym po kryzysowo-katastrofalnych „dzikich latach 90.”¹⁰. Wskaźniki wzrostu średniego wynagrodzenia, wzrost PKB, obietnice rychłego dogonienia Portugalii pod względem wskaźników gospodarczych, a także projekty budowy „energetycznego supermocarstwa” czy „suwerennej demokracji”¹¹ zapewniały reżimowi pożądaną legitymację w oczach obywateli. Jednak protesty mieskiej klasy średniej w zimie 2011–2012 r. oraz aneksja Krymu na początku 2014 r. sprawiły, że władza skupiła się na polityce kulturowo-symbolicznej (w tym także historycznej¹²) jako narzędziu podtrzymywania stabilności. Ponadto pogarszające się wskaźniki gospodarcze wymagały przesunięcia akcentu z „propagandy sukcesu”, mierzonej konkretnymi liczbami wzrostu gospodarczego, na zasadniczo niemierzalne wskaźniki, które – dzięki monopolowi w mediach – pozwalały władzy zawsze przedstawiać się jako

¹⁰ Obraz „dzikich lat 90.” jako tła, na którym wygodnie było kreślić wizję „stabilności putinowskiej”, stanowił istotny element być może pierwszej „symbolicznej formy” putinizmu, opartej na archaicznej strukturze mitu etiologicznego: Pierwotny Chaos – Bohater (Bóg), tworzący z tego Chaosu harmonijny Kosmos.

¹¹ В. Сурков, *Национализация будущего*, [https://web.archive.org/web/20061205211300/http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego/\[15.08.2025\]](https://web.archive.org/web/20061205211300/http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_budushego/[15.08.2025]).

¹² Przed aneksją Krymu polityka historyczna reżimu koncentrowała się przede wszystkim na Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej z lat 1941–1945. Tematy związane z Rusią Kijowską i chrztem, choć obecne, odgrywały marginalną rolę – przy czym okresy konfrontacyjne przeplatały się z fazami „odprężenia”. Po 2014 r. horyzont przeszłości wykorzystywanej w polityce historycznej został poszerzony. Obejmował on Ruś Kijowską, chrzest, „legendę korsuńską” związaną z chrztem, a w miarę zbliżania się do wojny z Ukrainą – także historię Wielkiego Księstwa Litewskiego i I Rzeczypospolitej. Polityka historyczna zaczęła wówczas coraz bardziej konsekwentnie przybierać konfrontacyjny charakter, osiągając apogeum po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny przeciwko Ukrainie w 2022 r.

nadzwyczaj skuteczna w obronie „naszej pamięci”, „tożsamości”, „naszych wartości”, „szczególnej drogi i misji historycznej Rosji”, odnosząc na tych polach nieustanne zwycięstwa nad wrogami¹³. Od tego momentu polityka kulturalna putinizmu stawiała się coraz bardziej aktywna, a w przededniu i po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny z Ukrainą w lutym 2022 r. przybrała formy na tyle agresywne, że zaczęto porównywać ją z faszystowskimi odpowiednikami i mówić o „totalitaryzmie powrotnym” (Lew Gudkow)¹⁴.

2. Putinizm: ideologia czy mentalność

Istota putinizmu jako „systemu kulturowego” (Clifford Geertz¹⁵) w ostatnim czasie stała się przedmiotem ożywionych dyskusji. Kluczowym pojęciem wykorzystywanym w tym kontekście jest termin „ideologia”. Putinizm był charakteryzowany (a pierwszy okres istnienia reżimu dostarczał ku temu pewnych podstaw) jako reżim „ideologicznie neutralny”. Opisywano go również jako formę „hegemonicznego autorytaryzmu”, którego jedynym celem jest utrzymanie władzy, podczas gdy kwestie ideologiczne mają charakter drugorzędny i czysto instrumentalny¹⁶. Brytyjski politolog Richard Sakwa zdefiniował rząd Putina jako „eclectic mix”¹⁷, złożony z elementów

¹³ O polityce symbolicznej władzy rosyjskiej zob. np. О. Ю. Малинова, *Актуальное прошлое: символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности*, Политическая энциклопедия, Москва 2015; О. Ю. Малинова, *Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России*, ИНИОН РАН, Москва 2013; D. Khapaeva, *Putin's Dark Ages. Political Neomedievalism and Re-Stalinization in Russia*, Routledge, New York 2024; D. Moskwa, *Matka Ojczyzna wzywa! Wielka wojna ojczyźniana w edukacji i polityce historycznej putinowskiej Rosji*, ISP PAN, Warszawa 2020.

¹⁴ Л. Гудков, *Возвратный тоталитаризм*, в 2-х тт, Новое литературное обозрение, Москва 2022.

¹⁵ C. Geertz, *Interpretacja kultur*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.

¹⁶ Dla takiego stanowiska również istnieją pewne uzasadnienia. Z punktu widzenia „korporacji czekistów”, której przedstawicielem jest Putin, słabością Komunistycznej Partii oraz jedną z kluczowych przyczyn utraty przez nią władzy w ZSRR było ograniczenie własnych działań politycznych ramami ideologicznymi – błąd, którego „czekiści” nie chcieliby powtórzyć. Warto również zauważyć, że wzorcem systemu politycznego dla Putina nie jest późny, „breżniewowski” Związek Radziecki, ale raczej NRD, w której to strukturze politycznej tajna policja odgrywała rolę istotniejszą niż rządząca Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec.

¹⁷ R. Sakva, *The Putin Paradox*, I.B. Tauris – Bloomsbury Publishing Plc, New York, London 2020, s. 11.

pochodzących z różnych epok i systemów, przy braku wyraźnej dominacji któregośkolwiek z nich.

Podstawowym pojęciem, za pomocą którego opisuje się putinizm (lub w odniesieniu do którego się go analizuje), jest koncepcja konserwatyzmu (w tym także „prawosławnego tradycjonalizmu”¹⁸). Często mówi się o „konserwatywnym zwrocie” putinizmu po latach 2011–2012. Pewnym wyjątkiem jest koncepcja Michaiła Susłowa, który uważa, że reżim miał jedynie krótki okres „flirtu z konserwatyzmem” w latach 2005–2009, po czym przeszedł do konstruowania ideologii określanej przez autora jako „prawicowy populizm identytarystyczny”¹⁹.

Pojęcie konserwatyzmu jest złożone, niejednoznaczne i historycznie płynne. Opierając się na rozumieniu tego zjawiska przez wybitnego historyka myśli społecznej Jerzego Szackiego²⁰, można stwierdzić, że w większości przypadków, omawiając „konserwatyzm Putina”, należałoby raczej mówić o „tradycjonalizmie” (w terminologii Szackiego) lub „konserwatyzmie reakcyjnym”, ideologii powrotu do jakiejś pożądaney przeszłości. Jednak w przypadku Rosji pojawia się pytanie, do której konkretnie przeszłości taki tradycjonalistyczny konserwatysta chciałby powrócić – przedradzieckiej czy sowieckiej?

Jeśli chodzi o tzw. „flirt z konserwatyzmem” za prezydentury Miedwiediewa, wówczas możemy mówić po prostu o konserwatyzmie we właściwym znaczeniu tego słowa (lub o liberalnym konserwatyzmie), który nie wyklucza idei zmiany, a jedynie kładzie nacisk na ciągłość w rozwoju społeczeństwa.

We wszystkich przywołanych przypadkach autorzy podkreślają, że putinizm to ideologia elastyczna, płynna, zmienna i niespójna, pozbawiona

¹⁸ M. Eltchaninoff, *Co ma Putin w głowie*, Studio Emka, Warszawa 2015.

¹⁹ M. Suslov, *Putinism – Post-Soviet Russian Regime Ideology*, Routledge, London, New York 2024. Zbliżoną definicję – „geopolityzowany komunizm prawicowy” – proponuje Slavoj Žižek.

²⁰ Konserwatyści – jak pisze autor – „w niejednakowym stopniu byli skłonni odrzucać samą ideę zmiany i bezkrytycznie pochwalać porządek przedrewolucyjny. Najciekawszy byli z pewnością ci spośród nich, którzy występowali nie tyle jako chwalczy czasu minionego, ile jako obrońcy zasady *ciągłości* życia społecznego, nie dającego się nigdy zorganizować od nowa, jak zwykli to sobie wyobrażać rewolucjoniści. Konserwatysta nie przeczy bowiem koniecznie samej potrzebie czy też konieczności społecznych zmian, lecz zabiega o to, aby nie naruszyły one podstaw ładu społecznego. Między innymi tym różni się on od tradycjonalisty, który obronę ładu utożsamia z obroną konkretnych rozwiązań i protestem przeciwko samej idei zmiany” (J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, wyd. nowe, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 137–138).

wyraźnego kanonu postulatów oraz autorów uznawanych za „ojców założycieli” czy „klasyków”. Tym samym ideologia ta jest dalece odmienna od swojej sowieckiej, komunistycznej poprzedniczki. Stąd też pojawia się pytanie, na ile putinizm w ogóle może być nazwany ideologią, a na ile wymaga zastosowania innego aparatu terminologicznego.

Wśród współczesnych koncepcji służących dookreśleniu charakteru putinizmu istnieje jedna, która – nie uznając putinizmu za ideologię – charakteryzuje go jako swoistą mentalność. Jest to koncepcja „kodu putinizmu” amerykańskiego politologa Briana Taylora²¹. Autor opiera się na teorii znanego badacza reżimów autorytarnych i procesów demokratyzacyjnych Juana Linza, zgodnie z którą reżimy autorytarne zasadniczo nie są związane z ideologiami²². Taylor pisze:

„W definiowaniu reżimów autorytarnych używamy terminu «mentalność», a nie «ideologia», zgodnie z definicją niemieckiego socjologa Theodora Geigera [...]. Dla niego ideologie to systemy myślenia mniej lub bardziej intelektualnie opracowane i zorganizowane, często w formie pisemnej, przez intelektualistów, pseudo-intelektualistów bądź z ich pomocą. Mentalność to sposób myślenia i odczuwania, raczej emocjonalny niż racjonalny, który dostarcza nieskodyfikowanych sposobów reagowania na różne sytuacje. [...] Mentalność to postawa intelektualna; ideologia – to treść intelektualna. Mentalność stanowi predyspozycję psychiczną, ideologia zaś – refleksję, auto-interpretację; mentalność jest wcześniejsza, ideologia – późniejsza; mentalność jest bezkształtna i zmienna, podczas gdy ideologia jest dobrze ukształtowana. [...] Ideologie posiadają silny element utopijny, natomiast mentalność pozostaje bliższa teraźniejszości bądź przeszłości. Systemy ideologicznych przekonań, oparte na stałych elementach, cechujące się dużym wpływem i zamkniętą strukturą poznawczą, a także dysponujące znaczną siłą mobilizacyjną i manipulacyjną, są charakterystyczne dla systemów totalitarnych”²³.

Na podstawie tej koncepcji Brian Taylor charakteryzuje „kod putinizmu”, czyli mentalność Putina i jego otoczenia. „Kod putinizmu – pisze autor – to nie tylko światopogląd rządzących rosyjskich elit, lecz także zbiór nawyków i emocji, które kierują polityką i procesem decyzyjnym [...] istnieje

²¹ B. Taylor, *The Code of Putinism*, Oxford University Press, 2018.

²² Który sam przy tym odwołuje się do niemieckiego socjologa polityki Theodora Geigera.

²³ J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers, Inc. 2000, s. 162.

drużyna Putina z określoną i spójną mentalnością”²⁴. W tej perspektywie konserwatyzm stanowi kluczowy element owej mentalności²⁵.

Zdaniem autora, mentalność (kod) putinizmu składa się z idei, zwyczajów (nawyków) oraz emocji. Część ideowa obejmuje etatyzm (w tym wielkomo-carstwowy etatyzm), antyzachodność i antyamerykanizm, konserwatyzm/antyliberalizm. Zwyczaje (nawyki) zawierają w sobie kontrolę, porządek, jedność/antypluralizm, lojalność oraz hipermaskulinizm. Emocje podstawowe to szacunek/brak szacunku i upokorzenie, resentyment, wrażliwość/strach²⁶. Jeśli przyjmiemy tę koncepcję, to całkowicie logiczne staje się pytanie o konkretne instrumentarium mentalne, swoiste wyposażenie mentalne, w którym ta mentalność znajduje swoje ucieleśnienie.

3. „Mentalne wyposażenie” putinizmu: główne zasady badawcze

W powyższym kontekście należy wrócić do omówienia *Słownika putinizmu* Michela Niqueux. Niektóre z pojęć w nim przedstawionych mają długą historię, sięgającą XIX w. (np. „idea rosyjska”, „cywilizacja rosyjska”), inne natomiast mają stosunkowo niedawne pochodzenie („niepożądana organizacja”, „specjalna operacja wojskowa”). Śledzenie kulturowo-intelektualnej historii mentalnego wyposażenia putinizmu oraz rekonstrukcja jego idei i obrazów to istotne zadanie dla historii kultury i nauk politycznych. W tym kontekście praca francuskiego badacza jest jedynie pierwszym, lecz bardzo ważnym i wartościowym przybliżeniem tematu. Uważam, że w dalszych badaniach

²⁴ B. Taylor, *The Code of Putinism*, s. 2.

²⁵ „Dominujące przekonania obecnego reżimu mają zasadniczo charakter konserwatywny i podkreślają konieczność silnego państwa w celu ochrony Rosji przed wrogami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Ta podstawowa idea wspierana jest przez nawyki kontroli, porządku i lojalności, nabyte w państwie sowieckim, zwłaszcza w jego organach bezpieczeństwa, a także przez emocje związane z utratą statusu, urazą, dążeniem do szacunku i wrażliwością” (B. Taylor, *The Code of Putinism*, s. 2). Na przykład wyżej wspomniane pytanie, jaką konkretnie przeszłość (sowiecką czy carską imperialną) należy przywrócić w ramach „konserwatyizmu Putina”, stwarza praktycznie nieprzezwyciężalne problemy przy próbie zaprojektowania logicznej i spójnej ideologii. Jednak dla bardziej elastycznej mentalności połączenie obu w obrazie „naszej chwalebnej przeszłości” nie stanowi problemu.

²⁶ B. Taylor, *The Code of Putinism*, s. 40.

nad tym zagadnieniem należy uwzględnić kilka okoliczności, które mogłyby stanowić ramy koncepcyjne dla takiego projektu badawczego.

4. Heterogeniczność i przerwy w ciągłości

Historia każdego pojęcia nie musi być głęboka ani rozwijać się w sposób ciągle przez długi czas. Może być stosunkowo krótka, przerywana i oparta na sprzecznych źródłach. Nie przeszkadza to jednak w demonstrowaniu jego starodawności, odwieczności tego, co pierwotnie właściwe danemu narodowi itp., w duchu „wynalezionych tradycji” Erica Hobsbawma²⁷. Innymi słowy, należy uwzględnić „archeologiczne” podejście Michela Foucaulta (w terminologii Nietzschego określane jako „genealogiczne”²⁸, do którego Foucault nawiązuje), które ostrzega przed manią poszukiwania coraz głębszych „źródeł” i „korzeni”, a także przed tworzeniem rzekomych liniowych ciągłości tam, gdzie w rzeczywistości występują różnorodność i przerwy.

Na przykład koncepcja „Noworosji”, powstała w geopolitycznej wyobraźni Imperium Rosyjskiego w czasach Katarzyny II i przekształcająca się w XIX w., zanika w okresie sowieckim, by następnie odrodzić się w wystąpieniach Putina po aneksji Krymu w 2014 r. Innym przykładem jest kanon klasyków putinowskiego konserwatyzmu (pomimo dyskusyjności tego pojęcia), w którym mogą współistnieć zarówno radykalnie prawicowy antykomunista – filozof Iwan Iljin, jak i zwolennik Stalina i ZSRR – filozof Aleksander Zinowjew.

Brian Taylor podkreśla to, krytykując koncepcję, która bezpośrednio wprowadza putinizm z „wiecznej rosyjskiej kultury politycznej” i przedstawia Putina jako jeden z wariantów typowego rosyjskiego władcy:

„Argument o kulturze politycznej jest jednak nie tylko prosty, ale i nadmiernie uproszczony. Kultury nie są całkowicie statyczne ani całkowicie jednorodne. Zmieniają się w czasie, są wewnętrznie złożone i sprzeczne. W Rosji nie istnieje jedna kultura polityczna, lecz wiele. Kilkadziesiąt lat badań opinii publicznej wykazało, że współcześni Rosjanie z natury nie są autorytarni i że większość społeczeństwa popiera wiele praw i wolności demokratycznych [...] sama rosyjska kultura nie stanowi przeszkody dla demokracji ani

²⁷ *Tradycja wynaleziona*, E. Hobsbawn, T. Ranger (red.), Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

²⁸ F. Nietzsche, *Z genealogii moralności. Pismo polemiczne*, Tower Press, Gdańsk 2000.

gwarancji autorytaryzmu. Ponadto autokracja była powszechną formą rządów przez większość historii ludzkości, dlatego Rosja raczej nie jest w tym względzie wyjątkowa. Wiele państw, które kiedyś uważano za nieprzychylnie instytucjom demokratycznym, w tym wybitne przykłady, takie jak Niemcy i Japonia, obecnie je posiadają²⁹.

Należy również zauważyć, że odwoływanie się do wieczności i normalności „dla nas” niedemokratycznych, wodzowskich form rządów oraz podkreślanie fatalnych konsekwencji jakiegokolwiek osłabienia silnej władzy w historii to cechy historycznej polityki wszystkich autorytarnych i totalitarnych reżimów – a propaganda putinowska nie stanowi w tym względzie wyjątku³⁰.

5. Centrum i peryferia. Światopoglądowe jądro putinizmu

Należy również wziąć pod uwagę fakt, że między elementami mentalnego wyposażenia putinizmu istnieje pewna hierarchia. Oczywiście w dowolnym słowniku wszystkie pojęcia są ułożone alfabetycznie, ale ich rzeczywiste powiązania w strukturze danej mentalności wcale nie mają charakteru alfabetycznego. Istnieje „jądro” tej wizji świata wraz z pojęciami z nim związanymi, a także pojęcia pochodne od tego „jądra”. To właśnie ten kompleks

²⁹ B. Taylor, *The Code of Putinism*, s. 37. W podobny sposób, na własnym materiale, rozważania prowadzi francuski historyk Roger Chartier, mówiąc o „źródłach” Rewolucji Francuskiej: „Dążąc do «odnalezienia źródeł», historyk, nie zawsze zdając sobie z tego sprawę, dokonuje kilku arbitralnych założeń: wychodzi od tego, że każdy moment historii jest jednorodną całością i posiada idealne oraz jednoznaczne znaczenie, obecne w każdym fakcie, z którego się składa i który go wyraża; że w historii nieuchronnie leży ciągłość; że fakty są ze sobą powiązane i wywołują się nawzajem, tworząc nieprzerwany ciąg, dzięki czemu możliwe staje się stwierdzenie, iż jeden fakt jest «przyczyną» innego” (P. Шартъе, *Культурные истоки Французской революции*, Издательский дом «Искусство», Москва 2001, s. 13 [P. Szart’je, *Kul’turnye istoki Frantsuzskoj revoliutsii*, Izdatel’skij dom „Iskusstvo”, Moskwa 2001, s. 13]).

³⁰ W teorii pamięci kulturowej niemieckiego historyka kultury Jana Assmanna mówi się w tym przypadku o „zamrażaniu” pamięci kulturowej przez elity polityczne dążące do utrzymania władzy. W tym celu starają się one przedstawić przeszłość jako „wieczną teraźniejszość”, przekonać swoich poddanych, że „u nas” tak było „zawsze”, a zatem tak powinno być i w przyszłości (J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015).

idei, „dominujące przekonanie” elity putinowskiej, Taylor nazywa „konserwatyzmem”.

W najbardziej ogólnym ujęciu podstawowy obraz świata putinizmu można opisać przy użyciu dwóch powiązanych kategorii: esencjalizmu i prymordializmu. O esencjalizmie mówię w sensie, w jakim używał tego pojęcia Karl Popper w pracy *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*. Pisał on:

„Terminu «metodologiczny esencjalizm» używam, aby oznaczyć punkt widzenia charakterystyczny dla Platona i wielu jego naśladowców, według którego zadaniem czystego poznania czy «nauki» jest odnajdywanie i opisywanie prawdziwej natury rzeczy, tj. ich prawdziwej istoty lub rzeczywistości»³¹.

Metodologiczny esencjalizm dąży do zrozumienia, czym „rzecz jest naprawdę”, „jaka jest jej prawdziwa natura”; „wszyscy metodologiczni esencjaliści, podążając za Platonem, zakładali również, że tę istotę można odkryć dzięki intelektualnej intuicji, że każda istota posiada odpowiadającą jej naturę, którą nazywa się rzeczą zmysłową, oraz że można ją opisać słowami”³².

W dyskursie Putina takimi wiecznymi istotami są przede wszystkim: Rosja, świat rosyjski, cywilizacja rosyjska, jedyny naród ruski. Głównym celem wszystkich tekstów Putina dotyczących Ukrainy jest udowodnienie, że „w rzeczywistości” Ukraina to Rosja, a Ukraińcy są częścią „trójjedynego narodu ruskiego”³³; Ukraina w rzeczywistości nie istnieje w sensie ontologicznym, jest „sztuczna”; odrębny od Rosjan naród ukraiński to „wytwór wyobraźni”, czysta fantazja, również pozbawiona *raison d'être*. W sensie ontologicznym istnieje jedynie Rosja i świat rosyjski. To właśnie objawienie wiecznej Rosji i konieczność jej ochrony stanowią fundament mentalności putinizmu.

³¹ K. Поппер, *Открытое общество и его враги*, т. 1, *Чары Платона*, Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», Москва 1992, с. 63 [K. Popper, *Otkrytoe obshchestvo i ego vragi*, t. 1, *Chary Platona*, Feniks, Mezhdunarodnyj fond „Kul'turnaia initsiativa”, Moskwa 1992, s. 63].

³² Ibidem, s. 64.

³³ „I Rosjanie, i Ukraińcy, i Białorusini są spadkobiercami starożytnej Rusi [...]. Plemiona słowiańskie i inne na ogromnej przestrzeni – od Ładogi, Nowogrodu, Pskowa po Kijów i Czernihów – były zjednoczone jednym językiem (obecnie nazywamy go staroruskim), powiązaniami gospodarczymi, władzą książąt dynastii Rurykowiczów. A po chrzcie Rosji – i przez jedną wiarę prawosławną” (В.В. Путин, Об историческом единстве русских и украинцев, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/articles/66181> [15.08.2025]).

Przy tym ontologia jest zwykle zamaskowana przez historię. Putin często mówi o „historycznej Rosji”, lecz byłoby zupełnie bezcelowe próbować określić to pojęcie w sposób ściśle historyczny czy geograficzny³⁴. W rzeczywistości „historyczna Rosja” to metafizyczna istota, którą należy dostrzec za różnymi historycznymi zmianami, które często oddzielały od niej terytoria, które „w rzeczywistości”, tj. historycznie (zgodnie ze sprawiedliwością historyczną), do niej należą.

Metafizyczna Rosja w historii empirycznej przejawia się jako Ruś Kijowska (w oficjalnej terminologii – Ruś Dawna), Państwo Moskiewskie, Imperium Rosyjskie, ZSRR oraz współczesna Federacja Rosyjska. Fakt, że dane terytorium w pewnym okresie historycznym należało do któregoś z tych tworów politycznych, automatycznie oznacza, że w rzeczywistości jest częścią metafizycznej historycznej Rosji (świata rosyjskiego).

Podobnie Ukraincy w rzeczywistości są częścią jednego ruskiego narodu, niezależnie od własnych przekonań. Mogą myśleć inaczej tylko pod wpływem zwodzenia przez wrogów Rosji i świata rosyjskiego³⁵. Zobaczyć tę prawdziwą rzeczywistość można jedynie z właściwego punktu widzenia, tj. z perspektywy rosyjskiego patriotyzmu w rozumieniu Putina.

Historyczne wcielenia wiecznej Rosji są zawsze niedoskonałe – Ruś Kijowska nie obejmowała Chabarowska, współczesna Rosja nie ma Kijowa. Dlatego zadaniem polityka Putina jest dążenie do przywrócenia rzeczywistości historycznej i empirycznej, zgodnej z metafizyczną normą³⁶.

³⁴ 24 listopada 2016 r. podczas ceremonii wręczenia nagród Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Władimir Putin zapytał 9-letniego ucznia o granice Rosji, a kiedy chłopiec zaczął odpowiadać, przerwał mu i powiedział, że „granice Rosji nigdzie się nie kończą”, dodając, że to „żart” (<https://novayagazeta.ru/articles/2016/11/24/126884-putin-zayavil-ob-otsutstvii-granits-u-rossii?ysclid=mezh895n1t756590225> [15.08.2025]).

³⁵ Również „kolorowe rewolucje” w przestrzeni poradzieckiej (czyli historycznej Rosji, rosyjskiego świata) mogą być tylko wynikiem spisku sił zewnętrznych i wewnętrznych zdrajców. W końcu „prawdziwy lud” tych państw w rzeczywistości należy do rosyjskiego świata i nie może z dobrej woli chcieć niczego innego. Podobny dyskurs urzędnicy putinowscy stosują również wewnątrz Rosji, gdy spotykają się z przejawami protestów z różnych powodów. Typową reakcją jest teza, iż „ludzie zostali wciągnięci”, „poszli za prowokatorami (wrogami)”, „zostali oszukani” itp. Oznacza to, że prawdziwy lud rosyjski w rzeczywistości, zgodnie ze swoją naturą, nie może krytykować władzy, a tym bardziej występować przeciwko niej. Może jedynie stać się ofiarą wrogów, prowokatorów, opłacanych z zagranicy agentów wpływu.

³⁶ W związku z tym warto zwrócić uwagę na to, jak w wywiadzie dla amerykańskiego dziennikarza Tuckera Carlsona z 06.02.2024 r. Władimir Putin łatwo i naturalnie używa poję-

W tekstach Putina narrator przemawia właśnie w imieniu tych idealnych wyobrażeń (w platonicznym sensie) prawdziwej Ojczyzny historycznej i „trójjedynego narodu rosyjskiego”. Istnieją one po prostu jako wieczne „mistyczne ciało króla” – pojęcie wywodzące się ze średniowiecznej teologii politycznej, przeanalizowanej przez Ernsta Kantorowicza³⁷.

Fakt, że sam Władimir Putin jest przywódcą państwa również skonstruowanego w czasach sowieckich, które uzyskało niepodległość w wyniku rozpadu ZSRR, a sam rozpad ZSRR został z kolei w dużej mierze wywołany proklamowaniem przez Rosję własnej suwerenności, nie mieści się w ramach mentalnego wyposażenia putinizmu. W jego tekstach tę wieczną Rosję „ograbiają bolszewicy”, w jej imieniu „rozdaje się prezenty”, od niej odchodzi Ukraina, zabierając ze sobą „posag” z czasów Imperium Rosyjskiego i ZSRR itd. Naturalnemu i rzeczywistemu państwu rosyjskiemu oraz wielkiemu narodowi rosyjskiemu przeciwstawione zostają sztuczne i wymyślone państwo ukraińskie oraz naród ukraiński. „Ukraina nigdy nie miała trwałej tradycji swojej autentycznej państwowości”³⁸ – stwierdził Putin w Orędiu o uznaniu Donieckiej i Ługańskiej Republik Ludowych (o trwałości i autentyczności historycznych tradycji tych quasi-państw oczywiście nie mówi nic). W artykule *O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców* Putin podkreśla natomiast, że „nie było i nie mogło być” podstaw historycznych dla „przedstawienia o odrębnym od rosyjskiego narodzie ukraińskim”, a tego rodzaju wyobrażenia opierają się „na najrozmaitszych wymysłach”³⁹.

Od dawna zauważano, że w politycznej interpretacji esencjalizm związany jest z różnymi formami reakcyjnego konserwatyzmu, antymodernizmu i totalitaryzmu. Zostało to już wpisane w filozofię samego Platona, dlatego Karl Popper uważał go za historycznie pierwszego wroga „społeczeństwa otwartego”. Świat materialny rzeczy historycznych jest bowiem niedoskonały, a konkretne formy historyczne stanowią jedynie zniekształcone kopie

cia „Rosja” jako synonimu zarówno Rusi Kijowskiej, jak i Związku Radzieckiego, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/73411/work> [15.08.2025].

³⁷ *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

³⁸ *Обращение президента Российской Федерации по вопросу признания ДНР и ЛНР*, 21.02.2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> [15.08.2025].

³⁹ В.В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> [15.08.2025]. Wszystko to powtarza koncepcję Hegla o narodach „historycznych” oraz narodach „niehistorycznych” (Г.В.Ф. Гегель, *Философия права*, Мысль, Москва 1990, с. 372).

i odbicia bytów istniejących w doskonałym, idealnym świecie wiecznych i doskonałych istot. Zmiany historyczne i każdy ruch czasu prowadzą do degradacji pierwotnej doskonałości. W konsekwencji należy możliwie maksymalnie hamować bieg historii, a jeśli nie uda się tego osiągnąć, należy siłą przywracać rzeczywistość do normy⁴⁰. W wizji Putina historia rozwija się zawsze niewłaściwie, nie tak, jak powinna wyglądać w rzeczywistości: „zachodnia część narodu rosyjskiego” trafia w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego zamiast państwa moskiewskiego – co według narracji Putina byłoby słuszne; Polacy wraz z austriackim sztabem generalnym i bolszewikami wymyślają Ukrainę i Ukraińców, do czego – zdaniem Putina – „nie ma żadnych historycznych podstaw”; wrogowie i zdrajcy doprowadzają do rozpadu ZSRR i odłączenia części terytoriów od historycznej Rosji. Przeciwwstawić temu destrukcyjnemu biegowi historii należy siły hamowania, radykalny konserwatyzm, „zamrożenie” Rosji, a także środki siłowe i militarne, służące przywróceniu do normy tej rzeczywistości, która zbyt daleko odeszła od metafizycznej normy⁴¹.

Nieprzypadkowo w intelektualnym otoczeniu Putina popularna jest idea „tego, który powstrzymuje” (gr. ὁ κατέχων), wspomnianego przez apostoła Pawła (2 List do Tesaloniczan, w. 7), którego znaczenie nie zostało jednak dostatecznie wyjaśnione. Spekulacje na ten temat były szeroko rozpowszechnione w środowiskach prawosławnych monarchistów i nacjonalistów w Rosji, poczynawszy od lat 90. XX w.⁴².

Im dalej zagłębialiśmy się w historię, tym bardziej zbliżamy się do normy idealnej. W archaicznym myśleniu esencjalistycznym „początki” i ich odtwarzanie mają szczególne znaczenie: pochodzenie zjawiska wyznacza bowiem jego istotę (mitologiczna zasada genetizmu). Nie dziwi więc, że w ostatnich

⁴⁰ Dłatego w pełni zrozumiała jest apologia kontroli i przemocy w dialogu *Prawa Platona*. Filozofia Platona była bowiem odpowiedzią ateńskiej arystokracji na przemiany demokratyczne, które podważały jej pozycję.

⁴¹ Ta idea walki z zewnętrznymi i wewnętrznymi wrogami o odzyskanie „utraconego raju” została trafnie opisana w koncepcji „nostalgii restauracyjnej” Swietłany Boym, która w odróżnieniu od „nostalgii refleksyjnej” ma charakter agresywny i powiązana jest z ideami konspiracji (С. Бойм, *Будущее ностальгии*, «Неприкосновенный запас», № 89, 3/2013 [S. Bojm, *Buduszcze nostalgii*, „Neprikosnovenyj zapas”, nr 89, 3/2013], https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyy_zapas/89_nz_3_2013/).

⁴² Zob. В. А. Шнирельман, *Удерживающий. От Апокалипсиса к конспирологии*, Нестор-История, Москва, Санкт-Петербург 2022 [A. Szniriel'man, *Uderzhivaiushchij. Ot Apokalipsisa k konspirologii*, Nestor-Istoriia, Moskwa, Sankt-Pietierburg 2022].

latach Putin niemal każde swoje polityczne wystąpienie uzupełnia historycznymi wtrętami. Amerykańskiemu dziennikarzowi Tuckerowi Carlsonowi obiecał minutowy komentarz historyczny, który przekształcił się w półgodzinny wykład. Nie była to przypadkowa czy zbędna dygresja, lecz fundamentalny element, mający uzasadniać słuszność i konieczność wszystkiego, co zostanie powiedziane później. Prawo do aneksji Krymu ma wynikać z chrztu naszego księcia Włodzimierza w Chersonesie w 988 r., zaś prawo i konieczność zdobycia całej Ukrainy – z wyprawy księcia Olega z Nowogrodu do Kijowa w 882 r.⁴³

Korelacją filozoficznego esencjalizmu w naukach społecznych i humanistycznych jest prymordializm. Zakłada on, że takie wspólnoty społeczne, jak etnosy, narody czy cywilizacje posiadają obiektywne, pierwotne (prymordialne) istnienie. Ludzie przynależą do tych wspólnot i są przez nie kształtowani niezależnie od swojej woli czy wiedzy o ich istnieniu. Prymordializm występuje w wersji przyrodniczo-biologicznej oraz kulturowo-historycznej. Powszechniejsza⁴⁴ jest druga z nich, upatrująca podstaw obiektywnego istnienia wspólnot nie we wspólnocie „krwi” czy „genów”, lecz we wspólnocie tradycji historycznej. Prymordializm nie jest zjawiskiem specyficznie rosyjskim – przeciwnie, do lat 70. i 80. XX w. dominował w nauce zachodniej. Jednak w ZSRR i Rosji odegrał szczególną rolę nie tylko w badaniach naukowych, lecz także w życiu społeczno-politycznym i kulturze intelektualnej.

U progu rewolucji 1917 r. bolszewicy przejęli od austriackich marksistów kulturowo-prymordialistyczne rozumienie narodu jako wspólnoty terytorium, języka, kultury, życia gospodarczego, a nawet „psychicznego usposobienia”. Głównym twórcą tej koncepcji był Stalin, uznawany w partii bolszewickiej za czołowego teoretyka narodu i nacjonalizmu. Później Związek Radziecki został skonstruowany właśnie na podstawie prymordialistycznego rozumienia narodów jako wspólnot etnokulturowych zamieszkujących swoje „własne” terytoria. W ZSRR dziecko od razu po narodzinach otrzymywało w dokumentach wpis dotyczący swojej „narodowości” (faktycznie: etniczności), traktowanej jako coś prymordialnie danego wraz z urodzeniem. Kanoniczną kulturowo-historyczną wersję prymordializmu sformułował

⁴³ *Интервью В.В. Путина американскому журналисту Такеру Карлсону*, 06.02.2024, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/73411/work> [15.08.2025].

⁴⁴ Chociaż w tym aspekcie austromarksieści (Otto Bauer) mieli pewne wahania.

w późnosowieckiej nauce (w latach 70.–80.) członek AN ZSRR – prof. Julian Bromlej⁴⁵. Prymordialistyczne rozumienie etnosu i narodu zostało włączone do systemu zarówno szkolnictwa średniego, jak i uniwersyteckiego w ZSRR. Sam Putin przeszedł tę formę intelektualnej socjalizacji.

Z drugiej strony, w rodzinnym mieście Putina – Leningradzie – profesor Uniwersytetu Leningradzkiego Lew Gumilow rozwijał w latach 70.–80. „półdysydenską” przyrodniczo-biologiczną teorię etnosu, opartą na ideach rosyjskich kosmistów i eurazjatów. Fundamentem tej teorii było rozumienie etnosu jako organizmu naturalnego, obdarzonego określonym potencjałem energii kosmicznej („pasionarności”), którą stopniowo traci, zgodnie z zasadami termodynamiki, aż w końcu popada w stan pasywności (homeostazy) i rozpadu⁴⁶. Idee Gumilowa – ofiary stalinowskich represji, syna poetów Nikołaja Gumilowa i Anny Achmatowej – cieszyły się popularnością wśród późnosowieckiej inteligencji, a w czasach pieriestrojki, kiedy Putin pracował w merostwie Leningradu, wykłady Gumilowa były transmitowane w lokalnej telewizji, zaś jego książki wydawano w ogromnych nakładach.

W postsowieckiej nauce akademickiej lat 90. i początku XXI w. toczyły się dyskusje o konieczności odejścia od metodologicznego prymordializmu i przejścia do konstruktywistycznej paradygmy, dominującej już w nauce światowej. Były to jednak dyskusje czysto akademickie, podczas gdy politycy i świadomość masowa skłaniały się raczej ku bardziej „wygodnemu” prymordialistycznemu widzeniu świata.

W retoryce Putina można odnaleźć ślady zarówno przyrodniczo-biologicznego, jak i kulturowo-historycznego prymordializmu. Z jednej strony pojawiają się rozważania o szczególnym „kodzie genetycznym” narodów, który rzekomo pozwala na tworzenie broni biologicznej wymierzonej przeciwko określonemu narodowi (Rosjanom), z drugiej – częściej – idee dotyczące swego „kodu kulturowego naszego narodu”⁴⁷.

⁴⁵ Ю. В. Бромлей, *Этнос и этнография*, Наука, Москва 1973; Ю. В. Бромлей, *Очерки теории этноса*, Наука, Москва 1983.

⁴⁶ Л. Н. Гумилев, *Этногенез и биосфера Земли*, Москва, Ленинград 1979, часть шестая.

⁴⁷ Bliski pierwszemu zastępcy szefa Administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej, Siergiejowi Kirijence, politolog – Andriej Połosin, pełni funkcję kuratora projektu „DNA Rosji”, a równocześnie – jako prorektor Rosyjskiej Akademii Gospodarki Narodowej i Administracji Publicznej przy Prezydencie Federacji Rosyjskiej – jest odpowiedzialny za wdrażanie na rosyjskich uniwersytetach kursu „Podstawy państwowości rosyjskiej”.

Oczywiście, nie należy przeceniać wpływu żadnego konkretnego uczonego na Putina i jego otoczenie – zwolennika kulturowo-historycznego prymordializmu w duchu Bromleja czy naturalno-biologicznego prymordializmu w duchu Gumilowa. Istotne jest to, że w ich światopoglądzie narody istnieją jako byty obiektywne, a ludzie naturalnie należą do określonego narodu. Można więc – w ich ujęciu – ustalić, kim dana osoba „naprawdę jest”, niezależnie od jej własnych pragnień czy wyborów. W wizji świata Putina istnieją obiektywne wspólnoty etno-narodowe, do których ludzie przynależą od urodzenia. Z tego wynika przekonanie, że Ukraińcy „tak naprawdę” należą do narodu rosyjskiego, a wątpliwości w tej kwestii mogą mieć jedynie pod wpływem oszustwa wrogów i zdrajców⁴⁸.

Warto również zauważyć, że na początku lat 90. w Rosji dużą popularność zdobyła geopolityka: wznawiano klasyczne prace z pierwszej połowy XX w. (np. Karla Haushofera), a szeroką dyskusję wywołała głośna wówczas koncepcja „zderzenia cywilizacji” Samuela Huntingtona. Wśród rosyjskich intelektualistów i polityków ugruntowało się przekonanie, że Rosja stanowi odrębną cywilizację, której kontynentalny charakter oraz wschodniochrześcijańska kultura oddzielają ją od Zachodu, a nawet sytuują w opozycji do niego. Postsowiecki resentyment stanowił dla tych idei podatny grunt, a konflikt z NATO podczas wojny w Jugosławii był pierwszym praktycznym przejawem tego stanu mentalnego.

W ramach tych konstrukcji intelektualnych Rosja może istnieć wyłącznie jako imperium – jako szczególna cywilizacja, „państwo-cywilizacja”, jak określa to Putin. Bez Ukrainy Rosja nie może być imperium⁴⁹, co prowadzi do wniosku, że Ukraina w sposób naturalny przynależy do historycznej Rosji. Z takiego rozumowania wynika stanowisko Putina, zgodnie z którym kwestia posiadania Ukrainy ma dla Rosji charakter egzystencjalny. Jest to bezpośrednia konsekwencja tezy głoszonej przez „geopolityków”, że Rosja może istnieć tylko jako wielkie imperium albo nie istnieć wcale.

W filozoficzno-metodologicznym esencjalizmie i prymordializmie, jako nurtach myśli społeczno-humanistycznej, nie ma nic specyficznego

⁴⁸ Ci sami Ukraińcy, którzy są szczerze i konsekwentnie przekonani, że nie należą do „jednego narodu rosyjskiego”, a zarazem stanowczo domagają się prawa Ukrainy do suwerenności państwowej – to właśnie owi „naziści”, wobec których „specjalna operacja wojskowa” ma przeprowadzić „denazyfikację”.

⁴⁹ Zob. J. Bornio, *Europa Środkowo-Wschodnia we współczesnych rosyjskich koncepcjach geopolitycznych*, „Wschodnioznawstwo” 2017, nr 11, s. 85–108.

rosyjskiego – nie kryje się w nich żadna „tajemnicza rosyjska dusza”. Wszystkie te idee mają zachodnie pochodzenie. Z perspektywy współczesnej wiedzy naukowej podejścia te wydają się dziś archaiczne, ustępując miejsca dominującym obecnie nominalizmowi i konstruktywizmowi. Interesujące jest natomiast pytanie, w jakich okolicznościach tego rodzaju światopogląd zyskuje wpływ w świadomości masowej i zaczyna kształtować sposób myślenia elit politycznych. Można powiedzieć, że esencjalistyczny prymordializm stanowi pozycję obronną tych społeczeństw i ich elit, które dostrzegają w kierunku rozwoju historii zagrożenie dla własnej tożsamości i które chciałyby przywrócić świat – a wraz z nim swoje miejsce – do normy, do tego, jak być powinno, wbrew temu, co rzeczywiście się dzieje.

Można zatem stwierdzić, że „rdzeniem”, podstawą mentalnego wyposażeńia putinizmu są pojęcia Rosji, świata rosyjskiego, cywilizacji rosyjskiej, narodu rosyjskiego, idei rosyjskiej, suwerenności, prawdziwego ludu (*глубинный народ*). Jako pochodne od nich można uznać takie pojęcia, jak agenci zagraniczni, organizacje niepożądane, kraje wrogie, fałszerze historii – wszystkie odnoszące się do tego, co uznawane jest za wrogie tym fenomenom i sprzeciwiające się ich duchowym fundamentom. Do tych fundamentów należą z kolei prawda historyczna, sprawiedliwość historyczna, pamięć, wartości tradycyjne, konserwatyzm itd.

Innymi słowy, analiza mentalnego instrumentarium putinizmu wymaga podejścia systemowego, identyfikacji hierarchii pojęć i wzajemnych relacji między nimi.

6. Elementy emocjonalno-obrazowe mentalnego instrumentarium

Kolejną istotną zasadą badania mentalnego instrumentarium putinizmu, kluczową dla zrozumienia przyczyn jego siły oddziaływania, jest uwzględnienie faktu, że treść każdego z jego konceptów nie ogranicza się wyłącznie do komponentu poznawczego, czysto intelektualnego. Równie ważne, a często i ważniejsze, są jego składniki emocjonalne oraz obrazowo-estetyczne. Oczywiście w każdym konkretnym przypadku proporcje między elementami poznawczymi, emocjonalnymi i obrazowymi będą się różnić. Należy jednak pamiętać, że mentalność to przede wszystkim to, co „oczywiste samo przez

się” – samooczywisty obraz świata, emocjonalnie przeżywany i odbierany jako „własny”. Można wręcz stwierdzić, że element intelektualny ma w tym układzie charakter drugorzędny⁵⁰. Jeśli nie uwzględnimy tego fundamentalnego faktu, będziemy stale powtarzać typowe dla rosyjskich liberalnych intelektualistów skargi na rosyjski naród, który wierzy Putinowi pomimo oczywistej intelektualnej słabości i niespójności putinizmu. Tymczasem wystarczy zrozumieć, że putinizm jest atrakcyjny nie dzięki spójności intelektualnej czy logicznej (w czym tkwi siła wielu ideologii, zwłaszcza marksistowskiej), lecz dzięki grze na uczuciach, emocjach i obrazach głęboko zakorzenionych w postsowieckiej świadomości zbiorowej, mających swoje źródła w okresie radzieckim, a czasem sięgających wcześniejszych dziejów⁵¹.

Brian Taylor zauważa, że mentalność putinowska w dużej mierze odzwierciedla obraz świata „rządzącej korporacji” (powiązanej w istocie ze służbami specjalnymi), który elicie putinowskiej udało się narzucić masom: „Putinizm rozpowszechniany od góry w dół nie jest po prostu odzwierciedleniem kultury i społeczeństwa rosyjskiego. W rzeczywistości w takim stopniu, w jakim przeciętny Rosjanin przejawia cechy mentalności putinowskiej, częściowo wynika to z faktu, że te idee i emocje były propagowane przez Putina i jego zespół, zwłaszcza za pośrednictwem mediów”⁵².

⁵⁰ Tak opisuje niemożność współczesnej astronomii podważenia religijnego obrazu świata, dającego człowiekowi poczucie bezpieczeństwa we „własnym, rodzinnym domu”, prawosławny filozof religijny Aleksiej Losew: „A ja, z powodu swoich grzechów, w żaden sposób nie mogę pojąć: jak to możliwe, żeby ziemia się poruszała? Czytałem podręczniki, kiedyś chciałem sam zostać astronomem, nawet ożeniłem się z astronomką. Ale do dziś nie mogę się przekonać, że ziemia się porusza i że nie ma żadnego nieba. Jakies tam wahadła i odchylenia czegoś gdzieś, jakieś paralaksy... Nieprzekonujące. Po prostu jakoś słabo to wygląda. Tu chodzi o całą ziemię, a wy jakieś wahadła poruszacie. A przede wszystkim wszystko jest jakoś nieprzyjemne, wszystko jest jakieś obce, złe, okrutne. [...] Czytając podręcznik astronomii, czuję, że ktoś kijem wyrzuca mnie z własnego domu, a jeszcze gotów jest pluć mi w twarz. Za co?” (А.Ф. Losev, *Диалектика мифа*, «Правда», Москва 1990, c. 14–15 [A.F. Losev, *Dialektika mifa*, „Pravda”, Moskwa 1990, s. 14–15]).

⁵¹ W ostatnich latach rosyjski system represyjny zajął się tworzeniem wymaginowanych „międzynarodowych organizacji ekstremistycznych”, takich jak LGBT, „satanistów” i in. Ponieważ nie istnieją żadne racjonalnie dowiedzione świadectwa rzeczywistego istnienia takich „organizacji”, tym bardziej „międzynarodowych”, wszystkie uzasadnienia mogą opierać się niemal wyłącznie na emocjach, uczuciach i wyobrażeniach, sięgających głęboko w archaikę. Co więcej (i paradoksalnie), źródłami inspiracji bywają często właśnie zachodnie (często amerykańskie) teorie spiskowe skrajnej prawicy.

⁵² B. Taylor, *The Code of Putinism*, s. 39.

Aby strategia ustanowienia „hegemonii kulturowej” (Antonio Gramsci⁵³) odniosła sukces, musiała jednak znaleźć odzew w myślach i uczuciach szerokich mas. W przypadku rosyjskiego społeczeństwa pod wpływem putinizmu można zastosować logikę przemiany „klasy na papierze” w rzeczywistą klasę społeczną Pierre’a Bourdieu. Chodzi o „zbiorowość agentów, którzy obiektywnie będą stawiać mniejszy opór w przypadku konieczności ich «zmobilizowania» niż jakakolwiek inna zbiorowość agentów”⁵⁴. Elita putinowska, wykorzystując ogromne zasoby polityki kulturowo-symbolicznej, zdołała przemienić ten „prawdziwy lud” (*глубинный народ*) „na papierze” w realny lud, zmobilizowany do „specjalnej operacji wojskowej”. Dokonano tego przede wszystkim dzięki grze na zbiorowych uczuciach, emocjach i wyobrażeniach zbiorowych⁵⁵.

Dlatego badanie mentalnego instrumentarium putinizmu nie powinno odbywać się wyłącznie na podstawie analizy tekstów filozofów, polityków, naukowców itp. (co w dużej mierze ma miejsce także w *Słowniku* prof. Niquieux) – konieczne jest również uwzględnienie źródeł literackich⁵⁶, a także (być może nawet przede wszystkim) kina. Wystarczy przypomnieć, jak często Putin w swoich wystąpieniach przywołuje popularne filmy radzieckie⁵⁷.

Nie trzeba szczegółowo uzasadniać, jak ważną rolę w systemie mentalnego instrumentarium putinizmu odgrywają miejsca pamięci, przede wszystkim kult zwycięstwa ZSRR w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Putinizm,

⁵³ Zob. np. antologię tekstów Antonio Gramsci na ten temat: A. Gramsci, *L'hégémonie culturelle*, Payot, Paris 2024.

⁵⁴ П. Бурдые, *Социальное пространство и генезис классов*, w: П. Бурдые, *Социология социального пространства*, Институт экспериментальной социологии, Алетеия, Москва, Санкт-Петербург 2007 [P. Burd’je, *Sotsial’noe prostranstvo i genezis klassov*, w: P. Burd’je, *Sotsiologija sotsial’nogo prostranstva*, Institut eksperimental’noj sotsiologii, Aleteia, Moskwa, Sankt-Pietierburg 2007].

⁵⁵ Za „encyklopedię” imaginarium rosyjskiego społeczeństwa na progu powstawania reżimu putinowskiego można uznać filmy Aleksieja Bałabanowa „Brat” (1997) i „Brat-2” (2000). W sierpniu 2025 r., w momencie pisania tych słów, w rosyjskim parlamencie poruszono kwestię zakazu wyświetlania w Rosji filmów tego wybitnego reżysera.

⁵⁶ Przykładem ogniw łączącego idee XIX-wiecznych słowianofilów o „ludowości” z wizją „prawdziwego ludu” współczesnego putinizmu jest późnosowiecka literatura tzw. „tematyki wiejskiej” (*натурально-деревенщичи*) z lat 60.–70., która była wydawana w dużych nakładach i ekranizowana, wywierając tym samym istotny wpływ na rosyjską „wyobrażnię zbiorową”.

⁵⁷ W 2024 r. Ministerstwo Oświaty Rosji zaproponowało Związkowi Filmowców stworzenie remaków kilkudziesięciu kultowych radzieckich filmów, aby uczynić je bardziej „nowoczesnymi” i dostosowanymi do percepcji młodego pokolenia.

przekształcając Wielkie Zwycięstwo w swój najważniejszy zasób symboliczny, a w praktyce w mit założycielski, w znaczący sposób zdeformował radziecki obraz wojny, w którym nacisk kładziono przede wszystkim na jej dramat i masowe ofiary. W centrum stawiano nie tyle wojnę, ile samo zwycięstwo. Putinizm zastąpił zatem późnosowieckie „nigdy więcej” hasłem „możemy powtórzyć”.

Do radzieckiego imaginarium nawiązuje również putinowski slogan walki z „ukraińskim nazizmem”. W tym przypadku Ukraińcy po prostu zastąpili niemieckich nazistów z czasów radzieckich. Powtórzono przy tym schemat radzieckiej propagandy, w którym ZSRR przedstawiany był jako główna siła w walce z globalnym nazizmem, a każdy, kto krytykował ZSRR lub wręcz występował przeciwko niemu, uznawany był za nazistę. W putinowskiej wersji schemat ten został zmodyfikowany: ZSRR zastąpiono Rosją, a „nazistami” (oraz „satanistami”) stały się nie tylko Ukraina, lecz po 2022 r. również wszystkie wspierające ją państwa europejskie (a przed rozpoczęciem drugiej kadencji prezydenta Donalda Trumpa w 2025 r. także USA). Schemat ten został następnie cofnięty w przeszłość i okazało się się, że już w czasie II wojny światowej ZSRR walczył z całą „nazistowską (i «satanistyczną») Europą”, a nie tylko z Niemcami hitlerowskimi i ich sojusznikami⁵⁸. Jasne jest, że wszystkie te manipulacje pozostają niezauważone w masowej świadomości, ponieważ opierają się na silnej warstwie emocjonalno-obrazowej pamięci kulturowej.

Jednak główny materiał do stworzenia „Zwycięstwa” jako mentalnego instrumentu dostarczyły przede wszystkim kino i literatura radziecka⁵⁹. Ten mentalny instrument jest tak skuteczny, że pozwala masowej świadomości rosyjskiej zaprzeczać oczywistemu faktowi agresji popełnionej w lutym 2022 r. przeciwko Ukrainie i twierdzić, że „nas zaatakowano, bo przecież my nigdy nikogo nie atakujemy”. W tej logice Wieczna Rosja jawi się jako

⁵⁸ Teza, że Rosja zarówno w przeszłości, jak i dziś walczy „z całą Europą (Zachodem)”, ma także wymiar praktyczny. Ma wyjaśnić, dlaczego Rosja nie może osiągnąć zwycięstwa w wojnie, której czas trwania zbliża się już do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Dlatego propaganda putinowska podkreśla, że „gdybyśmy walczyli z Ukrainą...”, ale walczymy „z całym NATO”, oraz próbuje aktualnie wyprowadzić USA „za nawiasy” i zastąpić NATO właśnie „agresywną Europą”, która „zawsze była wrogo nastawiona do Rosji”.

⁵⁹ Ze względu na ograniczenia cenzury, to właśnie sztuka w późnym okresie sowieckim miała możliwość wyrażania się na temat wojny w sposób znacznie swobodniejszy niż akademicka historiografia czy podręczniki historii.

wieczna ofiara ataków „wiecznych nazistów” różnych czasów i narodów, nad którymi zawsze odnosi Wielkie Zwycięstwo⁶⁰.

* * *

Niniejszy tekst stanowi wstępne rozważania nad możliwym projektem badawczym dotyczącym historyczno-kulturowej „archeologii putinizmu” oraz dekonstrukcji jego instrumentarium mentalnego. Takie badanie ma nie tylko znaczenie naukowe dla antropologii historycznej i nauk politycznych, lecz również duże znaczenie praktyczne. Przy podejmowaniu decyzji politycznych dotyczących współczesnej Rosji, a także podczas prowadzenia negocjacji z reżimem putinowskim, ważne jest zadanie pytań o to, jakimi narzędziami mentalnymi posługują się Putin i jego otoczenie, interpretując rzeczywistość i formułując swoje stanowisko.

Na początku tego artykułu przypomniałem pytanie Luciena Febvre’a o to, czy człowiek XVI w. mógł wyobrazić sobie świat bez Boga. Równie uprawnione może być jednak pytanie, czy w „putinowskiej rzeczywistości” możliwy jest świat, w którym istniałaby niezależna europejska Ukraina, i czy w takim przypadku nie oznaczałoby to tego samego, co „świat bez Rosji”. Można przyjąć tezę często formułowaną przez jednego z czołowych współczesnych rosyjskich politologów opozycyjnych, Abbasa Galiamowa, że reżim putinowski traktuje ideologię wyłącznie instrumentalnie, starając się nie wiązać dogmatami ideologicznymi oraz kierując się jedynie celem zachowania i wzmocnienia władzy. Jednak żadna epoka ani wspólnota społeczna nie jest wolna od obrazu świata, mentalności i odpowiadającego jej instrumentarium

⁶⁰ Jednakże putinowskie wyobrażenia wojny i zwycięstwa mają głębsze historyczne korzenie w kulturze rosyjskiej. Jak wykazał znany amerykański badacz pamięci kulturowej, profesor James Wertsch, szablon narracyjny kultury rosyjskiej wygląda następująco: „Sytuacja wyjściowa”, w której Rosja zachowuje się pokojowo i nie ingeruje w sprawy innych; „Kłopoty”, w których obcy wróg złośliwie atakuje Rosję bez żadnej prowokacji; Rosja zagrożona jest całkowitą zagładą i traci niemal wszystko, ponieważ wróg próbuje zniszczyć ją jako cywilizację; Dzięki bohaterstwu i swojej wyjątkowości, mimo wszelkich trudności, działając samotnie, Rosja odnosi zwycięstwo i wypędza zewnętrznego wroga (J.V. Wertsch, *How Nations Remember. A Narrative Approach*, Oxford University Press, 2021, s. 100). Dekonstrukcją tej mitologii z powodzeniem zajmuje się ostatnio prawosławny intelektualista kościelny, emigrant, diakon Andriej Kurajew (А. Кураев, *Мифология русских воин*, т. 1–2, БАbook, 2024 [A. Kuraev, *Mifologija russkikh vojn*, т. 1–2, БАbook, 2024]).

mentalnego. Sami jego nosiciele mogą tego sobie nie uświadamiać (lub nie dostrzegać wystarczająco jasno), przekonani, że po prostu widzą świat takim, jaki jest „w rzeczywistości”, i działają tak, „jak trzeba”. Wykazanie obecności tych mechanizmów kulturowych należy do zadań badaczy. Świadomość każdego ukrytego mechanizmu prowadzi do uwolnienia się spod jego „uroku”. Jak mówił Sigmund Freud: „Gdzie było Ono, musi stać się Ja” („Wo Es war, soll Ich werden”).

Bibliografia

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- Bojm S., *Buduszcze nostalhii*, „Neprikosnovenyj zapas”, nr 89, 3/2013, https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovenyy_zapas/89_nz_3_2013/.
- Burd’je P., *Sotsial’noe prostranstvo i genezis klassov*, w: P. Burd’je, *Sotsiologiiia sotsial’nogo prostranstva*, Institut eksperimental’noj sotsiologii, Aleteiia, Moskwa, Sankt-Pietierburg 2007.
- Eltchaninoff M., *Co ma Putin w głowie*, Studio Emka, Warszawa 2015.
- Febvre L., *Le Problème de l’incroyance au XVIe. La religion de Rabelais*, Albin Michel, Paris 2014.
- Gramsci A., *L’hégémonie culturelle*, Payot, Paris 2024.
- Gusejnow G., *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*, Tri kvadrata, Moskwa 2004.
- Klemperer V., *LTi [Lingua Tertii Imperii]: notatnik filologa*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1983.
- Kuraew A., *Mifologiiia russkikh vojn*, t. 1–2, BAbook, 2024.
- Linz J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers, Inc. 2000.
- Losev A.F., *Dialektika mifa*, „Pravda”, Moskwa 1990.
- Magyar B., Madlovics B.I., *The Anatomy of Post-Communist regimes. A Conceptual Framework*, t. 1–2, Central European University Press, 2020.
- Niqueux M., *Vocabulaire du poutinisme*, A L’est de Brest – Litovsk, Paris 2025.
- Popper K., *Otkrytoe obshchestvo i ego vragi*, t. 1, *Chary Platona*, Feniks, Mezhdunarodnyj fond „Kul’turnaia initsiativa”, Moskwa 1992.
- Suslov M., *Putinism – Post-Soviet Russian Regime Ideology*, Routledge, London, New York 2024.
- Szart’je P., *Kul’turnye istoki Frantsuzskoj revoliutsii*, Izdatel’skij dom „Iskusstvo”, Moskwa 2001.
- Szniriel’man A., *Uderzhivaiushchij. Ot Apokalipsisa k konspirologii*, Nestor-Istoriia, Moskwa, Sankt-Pietierburg 2022.
- Taylor B., *The Code of Putinism*, Oxford University Press 2018.

L'outillage mental du poutinisme: prolegomena do projektu badawczego

Vocabulaire de la Perestroïka, sous la direction de M. Niqueux, préface de M. Tatu,
Éditions universitaires, Paris 1990.

Wertsch J.V., *How Nations Remember. A Narrative Approach*, Oxford University
Press, 2021.